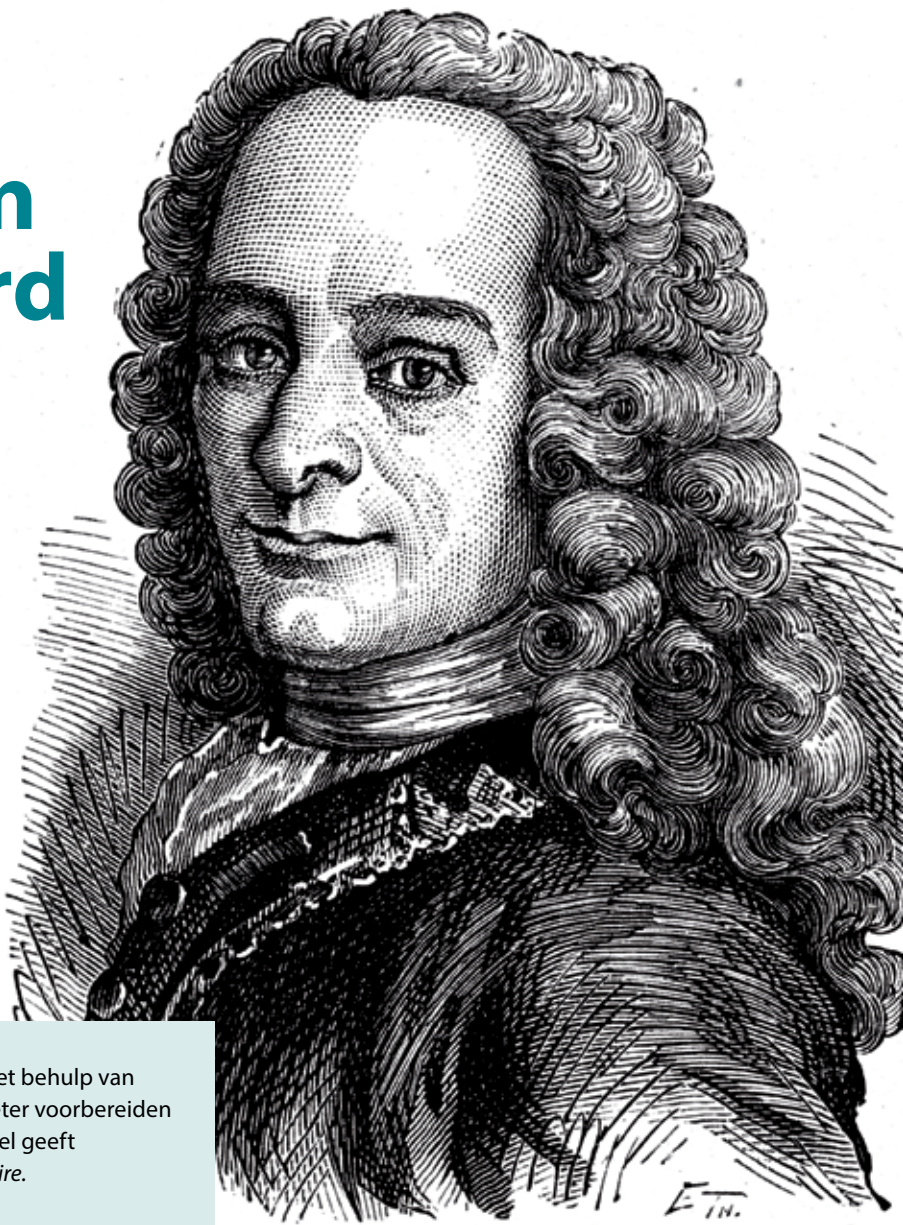

Kampioen van het vrije woord

Voltaire: een pleitbezorger van verdraagzaamheid

Voltaire wordt gezien als een van de grondleggers van de Franse Revolutie. De verlichte schrijver maakte door zijn scherpe kritiek overal vijanden, maar werd ook gevierd als een held van het vrije woord. Tot op de dag van vandaag worden zijn boeken gelezen en kun je niet om hem heen als je het over de verlichting hebt.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Voltaire*.

Jabik Veenbaas is filosoof, schrijver van historische werken en vertaler. In 2013 verscheen van zijn hand *De Verlichting als kraamkamer. Over het tijdperk en de betekenis voor het heden* (Nieuw Amsterdam).

Gravure van Voltaire.
Gemaakt door H. Rousseau en E. Thomas, uitgegeven in 1889.

Voltaire werd in 1694 geboren als zoon van een notaris in Parijs. Zijn doopnaam luidde François Marie Arouet. De schrijversnaam Voltaire die hij rond 1718 aannam, vormde een anagram van Arouet, waarbij de v in dit geval staat voor de u en de l en de i voor het achtervoegsel L.J.: Le Jeune. Zijn opleiding volgde hij aan het prestigieuze Parijse Jezuïetencollege Louis-le-Grand. Hij bleek al jong over grote literaire talenten te beschikken en wist dan ook als zeventienjarige al dat hij schrijver wilde worden, wat zeer tegen de zin was van zijn vader, die hem een loopbaan als jurist had toegedacht. Voltaire verwierf met zijn scherpe tong en zijn geestige spotverzen al snel een bepaalde reputatie bij de Parijse elite en werd een graag geziene gast in aristocratische kringen. Maar hij had ook al heel jong iets stoutmoedigs. Al in 1716, hij was toen 22 jaar, publiceerde hij een satirisch gedicht over de toenmalige regent, Philippe van Orléans. Er werd verteld dat de regent de helft van de paarden had verkocht uit de stallen van de koning Lodewijk XIV. Voltaire schamperde in zijn gedicht dat hij beter de helft van de tweebeinige ezels had kunnen wegdoen. De brutale jongeling werd daarop voor het eerst

verbannen uit Parijs. Nog datzelfde jaar keerde hij terug, maar hij was zo onvoorzichtig om in het bijzijn van een politie-informant beledigende opmerkingen te maken aan het adres van de dochter van de regent en werd daarop elf maanden lang opgesloten in de Bastille.

De verlichtingsdenker ontwaakt

Voltaire zou steeds weer in botsing komen met het Franse gezag. Nadat hij in 1726 de jonge aristocraat Guy-Auguste de Rohan had beledigd, mocht hij kiezen tussen gevangenis en verbanning. Voltaire koos voor de ballingschap en verbleef van 1726 tot 1729 in Engeland. Die jaren waren van beslissende invloed op zijn leven. Hij kreeg grote bewondering voor het Engelse staatsbestel en maakte kennis met de empiristische (ervaringsgerichte) filosofie van John Locke en het gedachtegoed van de grote wet- en natuurkundige Isaac Newton. Hij verwerkte deze invloeden in een boek dat in eerste instantie in het Engels verscheen, *Letters on the English* (1733), en een jaar later ook in het Frans als *Lettres philosophiques* (1734). Met dit boek ontwaakte de verlichtingsdenker Voltaire. Alle kernthema's van het tijdperk vinden

we erin terug. Enerzijds de kritiek op de eenzijdig abstracte metafysica van denkers als Descartes en Spinoza en de accentuering van de empirische, wetenschappelijke denkwijze. Anderzijds de kritiek op de oude maatschappelijke orde waarin de aristocratie en de kerk het voor het zeggen hadden en het pleidooi voor een staatsbestel als het Engelse, waarin ook de niet-adellijke burger was vertegenwoordigd en ruimte bestond voor religieuze tolerantie. Het boek werd in Frankrijk gezien als gevaarlijke kritiek op staat en kerk en daarom verboden en publiekelijk verbrand. Voltaire moest Parijs opnieuw verlaten.

Weer op de vlucht

Hij vluchtte naar Lotharingen, waar hij zijn intrek nam in het kasteel van zijn vriendin Émilie, de markiezin van Châtelet, een vrouw met grote wetenschappelijke talenten, en haar man. Jarenlang vormden de drie een hechte *ménage à trois*. Voltaire was inmiddels uitgegroeid tot een internationale beroemdheid en hij bleef zeer productief. In 1738 publiceerde hij het boek *Éléments de la philosophie de Newton*, een toegankelijke uitleg van de ideeën van de grote Engelse wetenschapper, waaraan hij in zijn *Lettres philosophiques* al aandacht had besteed. Het boek droeg enorm bij aan de verspreiding van Newtons gedachtegoed in Frankrijk. Al vanaf het begin van zijn schrijversloopbaan had Voltaire faam verworven met zijn toneelstukken. In deze periode ontstond het stuk *Mahomet* (1742), dat felle kritiek bevatte op de islam en de 'fanatieke ontaarding' van de profeet Mohammed. De ondertitel van het stuk luidde: 'Het fanatisme.' Merkwaardig genoeg werd het stuk opgevat als verhulde kritiek op het christendom en weer raakte Voltaire in de problemen. Eerder al had hij zijn ongenoegen jegens onverdraagzame geloofsuitingen geuit met de uitdrukking: 'Écrasez l'infâme – Roei dat verachtelijke gedoe uit.'

'De jonge Voltaire verwierf met zijn scherpe tong en zijn geestige spotverzen al snel een reputatie'

Vanaf 1736 correspondeerde Voltaire met de Pruisische kroonprins, die in 1740 op de troon zou komen als koning Frederik II ('Frederik de Grote'). Frederik had grote bewondering voor Voltaire en probeerde hem voortdurend over te halen om naar Pruisen te komen. Voltaire zocht hem verschillende malen op en van 1749 tot 1753 verbleef hij zelfs permanent aan zijn hof, in het paleis Sanssouci in Potsdam. Tot hij het ook met de Pruisische koning aan de stok kreeg, omdat hij een pamflet uitbracht waarin hij de spot dreef met de Franse wetenschapper Maupertuis, de voorzitter van de Pruisische Academie van Wetenschappen. Via allerlei omwegen belandde hij

in Genève, waar hij een onder de rook van de stad gelegen villa betrok, Les Délices geheten. Genève was toentertijd een aparte staat met een protestants bewind, zodat de schrijver hier veilig was voor de directe invloed van de Franse overheid, die hem bleef bedreigen. Hij zou er tot 1759 blijven wonen. Toen verhuisde hij naar het Franse plaatsje Ferney, dat net ten noorden van de Geneefse Republiek lag, zodat hij in geval van nood makkelijk de grens over kon steken.

De ramp van Lissabon

Gedurende deze jaren publiceerde hij zijn belangrijkste en meest invloedrijke werken. In 1756 zag zijn *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* het licht, waarin hij de geschiedenis van de gehele mensheid beschreef als een proces waarin de rede zichzelf gaandeweg opvoedt tot zuiverheid en volkomenheid. Baanbrekend was dit werk onder meer

Omslag van het boek *Éléments de la philosophie de Newton* van Voltaire. Op de omslag is Voltaire te zien terwijl hij schrijft aan zijn boek. De persoon linksboven moet Isaac Newton voorstellen en rechtsboven de muze van Voltaire, Émilie, de markiezin van Châtelet, circa 1738.

Voltaire (derde van links) in Sanssouci, het hof van koning Frederik de Grote (midden van de tafel). Schilderij van Adolph von Menzel, 1850.

vanwege de aandacht voor de positieve invloed van niet-christelijke culturen. Latere verlichtingsdenkers als Lessing en Condorcet zouden zich door dit boek laten beïnvloeden.

Op 1 november 1755 vond er een enorme aardbeving plaats in de Portugese stad Lissabon. Op de aardbeving volgden een tsunami en een verwoestende brand. De ramp kostte tienduizenden mensen het leven en schokte heel Europa. Ook Voltaire was geschokt door het gebeuren. Nog diezelfde maand schreef hij zijn *Poème sur le désastre de Lisbonne* ('Gedicht over de ramp van Lissabon'). De ramp was voor Voltaire aanleiding om indringende vragen te stellen over de goddelijke invloed op de wereld en de zin van het leven. De invloed van het nuchtere Engelse empirisme had de scepsis van Voltaire jegens de oude abstracte metafysica al sinds lange tijd gevoed, maar na de ramp in Lissabon moest hij daar al helemaal niets meer van hebben.

Beter kan niet

In 1759, zou hij zijn beroemdste boek publiceren, *Candide, of het optimisme*. Voltaire had het in dit boek gemunt op Leibniz en diens leerling Wolff, die meenden te kunnen bewijzen dat onze wereld de beste van alle mogelijke werelden was. Omdat God alwetend en almachtig was, zou hij nooit een wereld kunnen scheppen die voor verbetering

vatbaar was. De leer van Leibniz wordt in het boek vertegenwoordigd door Candides huisonderwijzer, de heer Pangloss, die hem les geeft in de 'metafysisch-theologische cosmolonnozeologie'. Pangloss loopt voortdurend te koop met zijn leibniziaans optimisme: 'Hij kon schitterend bewijzen dat er geen gevolg is zonder oorzaak en dat, in deze beste van alle denkbare werelden, het kasteel van mijnheer de baron het schoonste van alle denkbare kastelen was, en mevrouw de barones de beste van alle denkbare baronessen.' Candide wordt weggejaagd van het kasteel van de baron waar hij is opgegroeid en moet de wereld in. Al gauw komt hij zijn oude leermeester weer tegen, nu als een bedelaar die van top tot teen onder de zweren zit. Hij begint het vertrouwen in diens pretentieuze optimisme te verliezen, omdat Pangloss en hij voortdurend de vreselijkste dingen meemaken. En terwijl Pangloss bij alle ellende zijn naïeve rationalisering blijft oplepelen, eindigt Candide als nuchtere scepticus, die beseft dat er veel kwaad op de wereld is en dat de mens zijn leven enkel draaglijk kan maken door zich met werken te vrijwaren van 'verveling, slechte gewoonten en armoede'. 'Laten we onze tuin bewerken,' verklaart Candide aan het slot van het boek. Daarmee bedoelt hij dat we ons niet moeten verliezen in valse metafysische pretenties, maar ons op een praktische manier moeten richten op het bescheiden leven om ons heen. Kernachtiger is de aardse, empirische inzet van het tijdperk der verlichting nooit vertolkt.

Tolerantie

Voltaire behoorde net als Montesquieu en Rousseau tot de medewerkers van de *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, die van 1751 tot 1772 verscheen en onder redactie stond van Diderot en d'Alembert. Hij verzorgde bijvoorbeeld het lemma 'Tolerantie', waarin hij zijn kritiek op de christelijke geloofsagressie niet onder stoelen of banken stak. Zelf publiceerde hij, in het verlengde van de *Encyclopédie*, het *Dictionnaire philosophique portatif* (1764) ('Draagbaar filosofisch woordenboek'), een van zijn populairste werken, waarin hij in alfabetisch gerangschikte lemma's op scherpe, geestige wijze commentaar geeft op allerlei zaken die hem na aan het hart liggen. We treffen er sceptische, relativiserende uitspraken in aan over de menselijke ziel. Ook staan er felle tirades tegen de uitwassen van het geloof in: 'Wat is een vervolger voor een persoon? Het is een man die in zijn gekwetste trots, zijn fanatisme en zijn woede de vorst of de gezagdragers ophitst tegen onschuldige mensen, wier enige misdaad is dat zij het niet met hem eens zijn.' Wie dit boek leest, begrijpt waarom denkers als Rousseau, Diderot en Condorcet zich aan de stijl van Voltaire hebben geschoold. Zoals toen gebruikelijk was, werd ook dit boek in Frankrijk onmiddellijk verboden en verbrand. Voltaire verzette zich ook in de praktijk tegen religieuze onverdraagzaamheid. Zo nam hij het

verschillende malen op voor mensen die als gevolg van geloofsfanatisme ter dood waren veroordeeld, waarbij hij soms invloedrijke vrienden als Frederik de Grote gebruikte om zijn doel te bereiken. Zo wist hij in de jaren 1760 te bewerkstelligen dat een zekere Jean Calas, een hugenoot die ten onrechte was terechtgesteld omdat hij wilde verbergen dat zijn zoon zelfmoord had gepleegd, eerherstel kreeg en dat zijn familie aan executie ontkwam.

Het graf van Voltaire in het Panthéon in Parijs.
Foto: Yann Caradec.

Smokkelwaar

In 1778, Voltaire was inmiddels al een oude man van 83, keerde hij na een afwezigheid van dertig jaar terug in Parijs, om daar de première bij te wonen van zijn laatste toneelstuk *Irène*. Toen hij in zijn rijtuig de stadsgrens naderde, werd hem door douanebeambten gevraagd of hij iets had aan te geven. 'Ik geloof dat ik zelf hier de enige smokkelwaar ben,' antwoordde de oude man snedig. Toen hij voorafgaand aan de uitvoering van *Irène* had plaatsgenomen in de loge, werd hij door een acteur gekroond met een krans, en werd er twintig minuten lang uitzinnig voor hem geklapt en met de voeten gestampt. Hij werd tijdens zijn bezoek aan Parijs als een held vereerd, maar alle drukte en aandacht bleek toch te veel voor hem. Op 30 mei 1778 overleed hij in de stad. Een grootheid was gestorven, een onbevreesde kampioen van het

'Voltaires dode lichaam werd rechtop zittend in een koets Parijs uit gesmokkeld en begraven in een abdij'

vrije woord en een stilist pur sang. Zijn dode lichaam werd rechtop zittend in een koets de stad uit gesmokkeld en hij werd begraven in de abdij van Scellières, in gewijde grond, hoewel de aartsbisschop van Parijs zich tegen zo'n eervolle begrafenis had verzet. In 1791 werden zijn stoffelijke resten met veel vertoon overgebracht naar het Panthéon in Parijs, want Voltaire werd als een van de inspiratiebronnen van de Franse Revolutie beschouwd. In 1814, tijdens de restauratie, zouden ze daaruit worden verwijderd en buiten de stad in een gat worden gedumpt. Maar zijn hart werd gered, en dat kon in 1864 opnieuw worden bijgezet in het Panthéon. En zijn boeken worden tot op de huidige dag overal ter wereld gelezen. ■

Literatuur

John E.N. Hearsey, *Voltaire* (Constable, Londen 1976).

Voltaire, *Candide, of het optimisme*, vertaald door M.J. Premels (Arbeiderspers, Amsterdam 1970).

Voltaire, *Filosofisch woordenboek*, vertaald door J.M. Vermeer-Pardoen (Van Genneep, Amsterdam 2001).

